

УДК 81'372'38

В. С. Калашник, М. І. Філон

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Значення і смисл поетичного слова в лінгвістичному вимірі

Калашник В. С., Філон М. І. Значення і смисл поетичного слова в лінгвістичному вимірі. У статті розглянуто особливості поетичного слова з погляду співвідношення значення й смислу в його структурі, з'ясовано текстуальну зумовленість поетичної семантики та виявлено різнопланову детермінованість поетичного смислу лінгвальними і позалінгвальними чинниками. Схарактеризовано текстотвірні значення й художній смисл окремих ключових образів сучасної української поезії.

Ключові слова: *поетичне слово, значення, внутрішня форма слова, смисл, текст, художній твір, образ.*

Калашник В. С., Філон М. И. Значение и смысл поэтического слова в лингвистическом измерении. В статье рассмотрены особенности поэтического слова с точки зрения соотношения значения и смысла в его структуре; определена текстуальная обусловленность поэтической семантики и выявлена разноплановая детерминированность поэтического смысла лингвистическими и экстралингвистическими факторами. Охарактеризованы текстообразующие значения и художественный смысл отдельных ключевых образов современной украинской поэзии.

Ключевые слова: *поэтическое слово, значение, внутренняя форма слова, смысл, текст, художественное произведение, образ.*

Kalashnyk V. S., Filon M. I. Meaning and Sense of Poetic Word in the Linguistic Dimension. In the article, the peculiarities of a poetic word in the aspect of meaning / sense correlation in its structure are considered. Textual conditionality of poetic semantic is clarified as well as diverse determinancy of the poetic sense by lingual and extralingual factors. Text-forming meanings and artistic sense of some key images in modern Ukrainian poetry are characterized.

Key words: *poetic word, meaning, inner form of the word, sense, text, creative writing, image.*

Прикметна для сучасної лінгвістики зміна дослідницьких парадигм, що виявляється в посиленні уваги до діяльнісної сторони мови, ролі людського чинника в ній, процесів текстотворення та комунікації, спрямовує мовознавців на подальше вивчення фундаментальних явищ *зміст, значення, смисл* як репрезентантів реальної онтології мови та функціональних її виявів у різних дискурсах. З усією очевидністю актуалізується сьогодні питання про термінологічне окреслення й визначення когнітивної природи названих феноменів. Особливо виразно нетотожність значення й смислу в їх відношенні до змісту заявляє про себе в поетичній мові, яка становить своєрідну, відмінну від загальномовної систему.

Висвітлення означеної теми в контексті не лише сучасних наукових поглядів і теорій, а й етапних здобутків історико-лінгвістичної думки повною мірою підтверджує непроминушу цінність семасіологічних ідей О. Потебні. Розуміння видатним українським філологом сутності семантики слова, виокремлення в ньому ближчого й дальшого значень, наголошення на неоднорідності статусу та функціональних виявів внутрішньої форми слова – все це ґрунтувалося на проникливому осягненні процесів мовотворчості, у тому числі й на матеріалі поетичних текстів, зокрема народної словесності.

Принципово важливим для об'єктивного наукового поступу вітчизняного мовознавства

в розумінні слова та художньої сфери його функціонування є положення про органічний зв'язок слова з думкою, про діялісно-комунікативну природу значення слова, про співвідношення суб'єктивного та об'єктивного у вираженому словом змісті. У лінгвофілософській праці «Думка і мова», дослідженнях із теорії поезики художньої літератури (словесності) О. Потебня по суті визначив основу диференціації значення та смислу, часто апелюючи при цьому до поетичного слова.

Для розуміння особливостей семантики слова поетичного, нетотожності його значення й смислу основоположною є потебнянська ідея про креативно-процесуальний характер слова. «<...> Значение слова, – наголошує дослідник, – есть выражение мысли лишь настолько, насколько служит средством к ее созданию; внутренняя форма, единственное объективное содержание слова, имеет значение только потому, что видоизменяет и совершенствует те агрегаты восприятий, какие застает в душе. <...> Значение слова или, точнее говоря, внутренней формы, *представления*, для мысли сводится к тому, что а) оно объединяет чувственный образ и б) условливает его сознание. То же в своем кругу производит идеал в искусстве» (17:183–184). Зауважимо, що в поетичній мові внутрішня форма слова як виразник його об'єктивного змісту суб'єктивується й стає своєрідною призмою, крізь яку просвічують особистісні смисли, що

формують суб'єктивний зміст художнього слова в його читацькому сприйманні.

Поетична думка з'являється й реалізується в тексті внаслідок динамічної взаємодії зовнішнього (загальномовного, системного) та внутрішнього (суб'єктивного) контекстів, причому в художній творчості провідна роль належить останньому. Смысловое поле поетичного слова, або його дальше значення, формує властивий свідомості автора внутрішній світ асоціацій, значень і смислів, що, трансформуючись, задають потенційні смыслові параметри тексту. Основою формування художнього значення та конструювання художнього смислу є словесний образ у його текстуальній репрезентації та естетичній значущості. За Потебнею, «поетичний твір є словесним утворенням, у якому для значення потрібен образ. Лише за посередництвом конкретного вербального образу відбувається перетворення думки, формування широкого значення і витворювання узагальнень. Тим самим поезія відкриває нам невідомі раніше стани нашої душі й дозволяє залучити до їх співпереживання широкі коло <...> тих, хто сприймає поетичні твори» [10:21]. Отже, значення та смисл слова у світлі потебнянських ідей мовотворчості, зокрема поетичної, слід розглядати невідривно від процесу пізнавальної діяльності людини.

Пізнання поетичного твору через розпізнавання, осягнення значень його формантів, насамперед слова, виявлення смыслового континууму художнього тексту забезпечує найбільш ефективний комунікативний результат тоді, коли автор і читач (адресант і адресат) належать до простору однієї культури, є носіями тієї самої національної картини світу. Якщо ж вони репрезентують різні національно-культурні коди, є носіями різних мов, ментальностей і традицій, то перехід від значення до смислу при сприйманні поезії читачем надзвичайно ускладнюється або й зовсім не здійснюється. Тому проблема «значення і смисл» набуває особливої актуальності при перекладі художньої літератури, зокрема творів поетичних.

Значення поетичного слова веде в царину смислів, однак шлях до них не є одновимірним і прямолінійним. «<...> Осмыслить языковые средства текста (т. е. вскрыть их значения) еще не значит понять смысл текста, – зауважує Н. Валгіна. – За пониманием стоит сложный процесс, условно говоря, состоящий как минимум из трех стадий: 1) выбор в словах контекстуально актуализированных значений, 2) выявление поверхностного смысла на базе этих значений, 3) постижение внутреннего смысла с учетом контекстуальной мотивации» [3:140–141]. Внутрішній смисл зумовлює естетичну ці-

лісність поетичного тексту. Категорія смислу набуває свого онтологічного вираження саме в тексті. Не випадково явища тексту і смислу в дослідженнях останніх десятиріч розглядається як взаємозумовлені [див. 3; 4; 8:265–488; 14; 16; 18]. Художній твір як належний до особливого типу текстів відзначається унікальною природою смислу, що характеризується різним ступенем його усвідомлення, наявністю периферійних зон, нечіткістю й дифузністю.

Література, на думку Р. Барта, є такою системою значення, де смисл і передбачається, і вислизає. При цьому дослідник має на увазі специфічні вторинні смисли – рухливі й плинні [1:283–284]. Ця смысловая динаміка залежить від багатьох чинників, зокрема від здатності слова виражати той чи той тип дискурсивного значення. Тим самим означаються загальнонаукові орієнтири дослідження проблеми смислу в річищі філософського аспекту мови і загальної теорії пізнання [див. 15, 19].

Поетичне слово є репрезентантом мовного існування художнього тексту як естетичного об'єкта. Таке слово, як і текст загалом, постає перед реципієнтом у власне лінгвальній сутності, тобто як явище мови. Тому аналіз значення поетичного слова (і тексту) має свій лінгвістичний вектор, що окреслює параметри досліджуваних явищ і передує їх естетичному розгляду. Однак абсолютизувати необхідність первісного сприйняття художнього твору в його чисто пізнавальній лінгвальній даності поза сферою естетичного не варто. Поетичний текст, поза сумнівом, веде в царину різноманітних форм культурного існування мови – міфологічних, народнопоетичних, релігійних та ін. Потенційно й реально кожне слово несе в собі відбиток культурного цілого, в якому знаходять вираження інтенції суб'єкта культури (мовця), зберігає незнищений слід типових колективних уявлень про світ. Отже, слово для автора є певною мірою зразковим, модельним, воно детермінує правила його художньої вербалізації.

Фольклоризм, міфологема, релігійний символ, словообраз етнічної обрядовості – всі ці можливі конструктивні елементи поетичного твору відзначаються первинною (дотекстовою) естетичністю і потужним зарядом художності ще до свого входження в авторський текст. Специфіка останнього значною мірою зумовлена естетичним модусом відповідних формантів у системі координат національної мовно-культурної картини світу. Скільки б ми не прагнули збагнути значення поетичного слова як суто мовного явища (у його власне лінгвістичному вимірі), ми ні на крок не наблизимось до розумін-

ня вербальної таїни твору, якщо не візьмемо до уваги того очевидного факту, що мова не обмежується граматиною, фонетикою чи стилістикою. Спосіб культурного існування мовного форманта, що стає конструктивним елементом форми поетичного тексту й чинником побудови цілісного естетичного об'єкта, зумовлює його первинну сутність: він детермінує граматику смислів, а не правила сполучуваності чи способи граматичного оформлення речення. Тому пізнати поетичне значення лінгвістично означає з'ясувати як ті ознаки тексту, які мають загальномовний характер, так і ті, лінгвальний характер яких є способом вираження «граматикалізації» культурно-семіологічних сторін об'єктів, позначених дотекстовим словом. Таким чином, конструктивні елементи, що організують формально-змістову єдність слова в його поетичному значенні, реалізуються в межах закономірностей, які не слід зводити лише до знаків мови й розглядати поза зв'язком зі сферою естетичного дотекстового оформлення дійсності у слові.

Смисл є не тільки текстовою, а й лінгвокультурологічною категорією, сутність якої полягає в культурній концептуалізації в її вербальному вираженні в умовах дискурсної реалізації. Відповідно, концептуальний аналіз може засвідчити, на думку В. Кононенка [11:36], три основні напрямки текстуального формування та пізнання смислу слова: по-перше, багатство виявів смислових нашарувань і конотацій, по-друге, їхню певну «розмитість», неузгодженість у внутрішніх перетинаннях, по-третє, «прив'язаність» таких прагматичних даних до дискурсу з метою інтерпретації як цих даних, так і текстів загалом.

У світлі висловлених вище міркувань видається важливим звернутися до творчої практики митців слова, аби, бодай частково наблизившись до таїни високої поезії, окреслити обрії художнього значення й намітити перспективи смислового його наповнення. Поетичний текст формується словом і водночас формує саме поетичне слово в його якісній контекстуальній зумовленості. Автономність значення слова при цьому втрачається, а народжений ним смисл стає виразником усього тексту, здатним доповнюватися позатекстовою інформацією. Спроможність слова до семантичних перетворень, синтезу змістових елементів тексту залежить від багатьох чинників, зокрема від місця слова в координатах національно-культурного простору. Показовим щодо взаємодії значення та смислу є індивідуально-авторське вживання широкого шару лексики, належної до знаків національної культури. Серед цих знаків особливою продуктивністю відзначаються, зокрема, такі, як *день, сонце, зоря, кінь*, що є предметом нашого подальшого аналізу.

Названі словообрази в поетичних текстах виконують здебільшого роль ключових слів, як, наприклад, у ліриці Ліни Костенко: *У присмакові доброї дібровості / пшеничний присмак скошеного дня. / На крутосхилах срібної дібровості / сідає вічність чорного коня* [12:299]. Якщо зіставлення дня з вічністю сприймається певною мірою як актуалізація життєвої миті на тлі нескінченного, то *чорний кінь* у розпорядженні вічності є образом, що зовсім не має прозорого, однозначного прочитання. Можливо, це знак ночі, що приходить на зміну дня, або символічне позначення неминучості втрат і життєвого фіналу, а чи щось особисте в контексті близького, рідного, свого, втіленого в прикметні лексичні новотвори. Очевидно, все це водночас і ще додатково щось близьке до означеного, не назване автором, оскільки для поетеси «несказане лишилось неказаним» [12:14].

Така інтерпретація смислового наповнення поетично вжитого слова по суті завершує складний процес його декодування, що здійснюється в напрямку від розпізнавання загальномовного значення до конкретизації на базі перцептуальної та контекстуальної інформації, яка повною мірою виявляє особливості асоціативних зв'язків, семантичних структур пам'яті та ціннісних орієнтирів особистості.

Подібний напрямок сприйняття та осмислення поетичного слова є універсальним для комунікації на осі *автор – текст – читач*. Але в кожному конкретному випадку контекст формує свій вектор пошуку смислу. Наприклад, одним із стрижневих у поетичному світі П. Гірника є образ *коня*, уживаний у різних текстових структурах: *Додому, козаки, додому! / Сідайте думного коня* [6:63]; *Дикий кінь у мого болю. Заговорений. / Дике поле під ногами. Перевіяне* [6:74]; *Крилами поле орали коні, / Які обтяло життя* [6:155]; *Спіткнувся мій кінь об списи. Помиратиму в полі <...>* [6:143]. Наведені контексти означають головний шлях формування смислової інтенціональності образу, який акумулює культурно-історичну пам'ять слова.

Привертає увагу своєрідна стилістика образу *коня* в ліриці М. Вінграновського, як-от: *<...> висниться мені / На зорянім коні мені Шевченко, / Довженко й Київ в серці на коні* [5:364]; *Зацокоти мені, коню-пташ* [5:99]; урешті, згущення образної семантики й можливих смислів у віршовій мініатюрі – поезії П. Загребельного: *Прилетіли коні – ударили в скроні. / Прилетіли в серпні – ударили в серце. / Ударили в долю, наїржались вволю. / Отакі-то коні – сльози на долоні*. Якщо в останньому наведеному контексті і просвічують контури скоромину-

щикх літ, яких доганяють на калиновому мості кінцми вороними, про що йдеться у відомій народній пісні, то вимальовано ті смислові орієнтири надзвичайно тонко, оскільки перспективу суб'єктивного прочитання й переживання образу помічено знаком безкінечності.

Досить багатою на оригінальний розвиток семантики традиційних поетизмів є мова поезії Т. Мельничука. Візьмімо такий, зокрема, контекст з насиченістю слів-образів, аналогічною першому прикладу (у Ліни Костенко): *На самому денці казарми / стислося сонце / шельмують білих лебедів / змитають / останні крихти крил* [13:88]. І ще один показовий для цього автора контекст оригінальних слововживань: *І ріка давно вже замузем / за каменем / тому і чиста* [13:103]. Символічні образи *сонце*, *лебеді*, *крила*, переведені поетом із безмежного природного обширу в простір невеличкої казарми, семантично трансформуються й зумовлюють смисл, породжуваний опозицією *воля – неволя*. Так само семантично оновлюються символи просторово суміжних об'єктів *ріка* і *камінь* через уособлення останніх та несподіваний моральний висновок. Суто суб'єктивний напрямок асоціацій містить образ *сонця* і в такому контексті Т. Мельничука: *Зозуля кує у листочок сонце* [13:84]. Порівняймо у Драчевій баладі про батька значення і поетичний смисл словообразу *зоря*: *Старий, прямий, як щогла, ходить полем, / Три чверті віку мне зорю в долоні* [7:19], – де надто суб'єктивно можна вбачати певний зв'язок із віком людини, її життєвими ідеалами, але при цьому до повного осмислення вкладеного в авторський символ так і не дійти.

Смисл поетичного слова, вихідною точкою формування якого є значення, виявляє свої конструктивні функції в організації різних шарів текстової та підтекстової інформації. У структурі художнього тексту смислові інтенції невіддільні

від образу, мотиву, поетичної ідеї, взаємодією яких формується змістовність естетичного цілого. Дихотомія значення і смислу в поетичній мові може бути об'єктом не тільки описового лінгвістичного виміру, а й спеціальної лексикографії. У річищі завдань поетичної лексикографії необхідно наголосити на одному особливо важливому моменті. Якщо ідіоматичні словники не передбачають перекладу з «мови» поетичних образів на мову універсальї логіко-семантичних структур, то для словників онома-поетичних формулювання визначень, адекватних ядерним іманентним ознакам одиниць художніх слововживань, є одним з основних завдань. При цьому реалізація конкретних завдань має спиратися на врахування ряду антиномій, що відображають сутнісні риси поетичного тексту: алогічність конкретно-чуттєвого образу – «формальна» логіка його смислу; комунікативна, естетична значимість конкретно-чуттєвого образу – принципова неможливість його когнітивного вираження; понятійно-експліцитний характер «ближньої» функції поетичного слова – образно-генералізуюча «дальша» функція, що виникає внаслідок проєкції на поетичний знак особливого (концептуального) рівня семіотичної організації тексту; цілісність семної структури віртуальних мовних знаків – вибіркова актуалізація її складників у тексті; аналітичність синтаксичних структур – синтетичність поетичних концептів; гомогенність семантики в мікроконтексті – гетерогенність у макроконтексті [9:133–134]. Базові змістові величини поетичного тексту *значення* і *смисл* маніфестують його як динамічну структуру, в якій іманентно взаємодіють реальне і віртуальне, імпліцитне і експліцитне, об'єктивне і суб'єктивне. Феномен поезії полягає у пошуках смислових параметрів слова і тексту, що відбивають специфіку художньої комунікації та ціннісні взаємозв'язки автора й читача.

Література

1. Барт Р. Литература и значение / Ролан Барт // Избранные работы : Семиотика : Поэтика : Пер. с фр. — М. : Прогресс, 1989. — С. 276—296.
2. Богомолова М. А. Текст и смысл : стратегия чтения / М. А. Богомолова // Критика и семиотика. — 2004. — Вып. 7 — С. 133—141.
3. Валгина Н. С. Теория текста / Н. С. Валгина // [http : // evartist.narod.ru / text 14/15.htm](http://evartist.narod.ru/text14/15.htm).
4. Васильев С. А. Синтез смысла при создании и понимании текста / С. А. Васильев. — К. : Наук думка, 1988. — 240 с.
5. Вінграновський М. С. Вибрані твори : У 3 т. — Т. I : Поезії / Микола Вінграновський. — Тернопіль : Богдан, 2004. — 400 с.
6. Гірник, Павло. Посвітається : поезії / П. М. Гірник. — 3-тє вид. — К. : Унів. вид-во «Пулсари», 2009. — 376 с.
7. Драч І. Ф. Теліжинці : Поезії / Іван Драч. — К. : Рад. письм., 1985. — 199 с.
8. Залевская А. А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст : Избранные труды / А. Залевская. — М. : Гнозис, 2005. — 543 с.

9. Калашник В. С. Поетичне слововживання як об'єкт української лексикографії / В. С. Калашник, М. І. Філон // *Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные вопросы их исследования и преподавания*. — Полтава, 1993. — Т. I. — С. 132—134.
10. Калашник В. С. Філософія словесного образу у працях О. О. Потебні / В. С. Калашник // *Олександр Потебня : сучасний погляд*. — Х. : Майдан, 2006. — С. 17—23.
11. Кононенко В. І. Смысл у функціонально-комунікативному аспекті / В. І. Кононенко // *Ономастика і апелятиви : зб. наук. праць*. — Дніпропетровськ : ДНУ, 2007. — Вип. 30. — С. 33—39.
12. Костенко Л. В. Вибране / Ліна Костенко. — К. : Дніпро, 1989. — 559 с.
13. Мельничук Т. Ю. Князь роси : Вірші / Тарас Мельничук. — К. : Молодь, 1990. — 152 с.
14. Мыркин В. Я. Текст, подтекст и контекст / В. Я. Мыркин // *Вопросы языкознания*. — 1976. — № 2. — С. 86—93.
15. Павилёнис Р. И. Проблема смысла : Современный логико-философский анализ языка / Р. И. Павилёнис. — М. : Мысль, 1983. — 286 с.
16. Парахонский Б. А. Понимание текста и эвристические функции слова / Б. А. Парахонский // *Понимание как логико-гносеологическая проблема*. — К. : Наук. думка, 1982. — С. 122—143.
17. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. — М. : Искусство, 1976. — 614 с.
18. Солодилова И. А. Смысл художественного текста. Словесный образ как актуализатор смысла / И. А. Солодилова. — Оренбург : ГОУ ОГУ, 2004. — 153 с.
19. Щедровицкий Г. П. Смысл и значение / Г. П. Щедровицкий // *Проблемы семантики*. — М. : Наука, 1974. — С. 76—111.